

**Zuzanna Borcz, Monika
Czechowicz**

**Wybrane elementy małej
architektury w parkach dworskich**

Acta Scientiarum Polonorum. Administratio Locorum 1/1/2, 147-157

2002

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WYBRANE ELEMENTY MAŁEJ ARCHITEKTURY W PARKACH DWORSKICH

Zuzanna Borcz, Monika Czechowicz

Streszczenie. Na przestrzeni dziejów parki ulegały zmianom. Od starożytnych ogrodów władców, przez średniowieczne ogrody i wirydarze klasztorne, do wspólnych założeń parkowych renesansu i baroku. Nowe podejście do sztuki ogrodowej zaznacza się w formie ogrodów romantycznych i krajobrazowych. W parkach i ogrodach często występowały elementy małej architektury, jak sarkofagi, mostki, altany i pomniki. Przy rewaloryzacji parku wymagają one specjalnej uwagi, gdyż zdobią park i świadczą o epoce, w której powstały.

Na Dolnym Śląsku we wsiach występowały często parki dworskie. W badanych gminach: Długoleka, Prusice i Sobótka, 45,5% wsi miało parki. Obecnie wiele z nich jest zniszczonych, jednak część może być rewaloryzowana, łącznie z drobnymi formami architektonicznymi. Jako przykład przedstawiono takie elementy małej architektury, jak: sarkofag, altanę oraz rzeźby tradycyjne i nowoczesne.

Słowa kluczowe: wieś, park dworski, mała architektura ogrodowa.

WPROWADZENIE

Ogród i park towarzyszą ludzkości już od kilku tysięcy lat, a ich kształtowanie było zależne od panujących stosunków społecznych i politycznych oraz stanu wiedzy w zakresie nauk przyrodniczych i technicznych.

Zakładanie ogrodu na pewnej wydzielonej powierzchni dawało twórcom możliwość świadomego kształtowania środowiska i krajobrazu na podstawie takich elementów, jak: świat roślin, rzeźba terenu, woda, gleba i klimat. W zależności od panujących tendencji ogród, a później park, był odzwierciedleniem otaczającej przyrody lub też stanowił próbę stworzenia nowej, nieco sztucznej rzeczywistości.

Śledząc historię sztuki ogrodowej, można zauważyć wyraźne zmiany zachodzące w poglądach na piękno ogrodu, jego kompozycję, stosowany materiał roślinny, a także na towarzyszące im drobne formy architektoniczne, zwane małą architekturą.

ZARYS HISTORII SZTUKI OGRODOWEJ

W starożytności, w krajach Wschodu, m.in. w Egipcie, Persji, Asyrii i Babilonii, ogrody powstawały przy siedzibach władców. Były to tereny o charakterze elitarnym, wyraźnie odgradzane od otoczenia i niedostępne dla ludności. Ogród taki, odpowiednio nawadniany, tworzył oazę zieleni w otaczającym go nie sprzyjającym dla roślinności suchym, gorącym klimacie. Należy wspomnieć, że już wówczas sadzono drzewa wielu gatunków, nie tylko rodzimych, lecz także sprowadzane z odległych krain, np. cedry i mirty.

Następne stulecia przynosiły zmiany w charakterze ogrodów, nadając im cechy terenów dostępnych dla okolicznych mieszkańców. Gimnazjony starożytnej Grecji skupiające młodzież, podobnie jak gaje przy świątyniach wyroczni odwiedzane przez pielgrzymów, były wtopione w naturalny krajobraz wzgórz i gajów oliwnych.

Średniowiecze nie sprzyjało powiązaniu ogrodu z krajobrazem. Rozwijały się wprawdzie rozległe ogrody klasztorne o charakterze użytkowym, jednak w obrębie murów miejsca wolnego było niewiele i urządzano tam rosaria i ogródki zielarskie. Zachowane do dziś wirydarze klasztorne otoczone arkadowymi krużgankami, a przeznaczone na spacer i kontemplacje zakonników, tworzyły zamknięty, izolowany od otoczenia fragment świata przyrody.

Zdecydowane zmiany w formie zakładanych ogrodów następują w okresie renesansu i baroku. Ówczesne ogrody wiązały się ściśle z rezydencjami królewskimi, książęcymi i szlacheckimi. Kompozycja założeń parkowych była podporządkowana architekturze pałaców i dworów, pozwalając przy tym na otwarcie osi widokowych z tarasów przy budynku, przez wspaniałe urządzone ogrody, na dalekie perspektywy krajobrazu. Ogród stanowił „przedłużenie” sal pałacowych i powtarzał podziały geometryczne wewnątrz w układzie alei, żywopłotów i parterów kwiatowych. Ze względu na rozkwit sztuki ogrodniczej w siedemnastowiecznej Francji nazywano ówczesny, klasyczny styl „wielką manierą francuską”.

Do charakterystycznych elementów sztuki ogrodowej tego okresu należały tarasy, sadzawki i ścieżki o geometrycznych kształtach, bogato wyposażone w rzeźby, fontanny i inne elementy małej architektury. Drzewa i krzewy sztucznie formowane przez ciągłe strzyżenie osiągały kształty piramid, wysokich ścian, bram, a nawet figur ludzkich i zwierzęcych.

Następne lata przyniosły zasadnicze zmiany w stosunku człowieka do kształtowania ogrodów, zwanych już często parkami, a w szerszym rozumieniu także do przyrody. Rozpoczął się powrót do naturalności w sztuce ogrodowej; ponad przepych i regularność stosowanych form zaczęto przedkładać malowniczość rodzimej przyrody.

Do parków wkroczył krajobraz naturalny, wprawdzie w różny sposób „ulepszany” i urozmaicany przez twórców, jednak w swym kształcie zbliżony

do otaczającej przyrody. Pod ogólną nazwą parków angielskich lub krajobrazowych kryje się kilka odmian, w zależności od stosowanych przekształceń krajobrazu. Były zatem parki sentymentalne ze sztucznymi ruinami antycznej architektury, parki romantyczne z pięknie formowanymi strumykami, cieniastymi alejami i stawami, wyspami i sarkofagami. Zieleń w ogrodach krajobrazowych odgrywała bardzo ważną rolę, a formowana była zupełnie odmiennie niż w poprzednich epokach. Pojawiły się nieregularne klomby kwiatowe oraz grupy drzew i krzewów. Pewne rozwiązania geometryczne pozostawiano w najbliższym sąsiedztwie budynków, dalej tworzone swobodne układy [Czartoryska 1805].

Szczególne rolę w ówczesnych ogrodach odgrywały samotne, stare drzewa, które były traktowane na równi z pomnikami; często umieszczano przy nich kamienne tablice z symbolicznymi napisami. Kształt drzewa starano się zachować naturalny, a im bardziej był urozmaicony, tym bardziej uznawany jako romantyczny. W ówczesnych parkach z reguły nie stosowano ogrodzeń, a w razie konieczności kryto je w zieleni lub w odpowiednio uformowanym terenie. Dzięki takim rozwiązaniom tereny parku nie odcinały się wyraźnie od otaczającego krajobrazu i widokowo łączyły się z sąsiadującymi łąkami, rozlewiskami rzecznyymi, zagajnikami i lasami.

W XIX i XX stuleciu powstają parki i ogrody projektowane w różnych stylach historycznych. W zależności od upodobań użytkowników i panującej mody pojawiają się założenia neobarokowe lub neoklasyczne. Równolegle następuje wyraźny zwrot do krajobrazu przyrodniczego w naturalnej, niezakłóconej formie, w wyniku czego powstają parki naturalistyczne, które mają ukazywać piękno krajobrazu. Ze względu na ograniczony obszar parku nie da się jednak uniknąć pewnych zmian wprowadzanych w przyrodzie.

PARKI PODWORSKIE

Parki związane z pałacem lub dworem zakładano niekiedy na terenach zurbanizowanych, zdecydowanie częściej jednak poza miastem, gdzie tworzyły integralną część krajobrazu wiejskiego. Na terenach wsi dolnośląskich parki dworskie występowały prawie w co drugiej wsi i do połowy XX w. były utrzymywane w dobrym stanie [Borcz 1999, Stępniewska 1993].

Rodowód swój niektóre parki wywodzą jeszcze z ogrodów klasycznych, np. park w Brzegu Dolnym, lub z romantycznych, m.in. w Miliczu, Goszczu, Sułowie lub w Kobierzycach [Kopczyński 1992]. Zdecydowana większość parków pochodzi z XIX w., kiedy to działali tacy twórcy, jak H. Pockler von Muska i S. Petzold. W wielu ogrodach w drugiej połowie XIX w. kolekcjonowano i aklimatyzowano ciekawe okazy roślin, np. grujecznik japoński, miłorząb, cypryśnik błotny, iglicznę, tulipanowiec.

Okres powojenny przyniósł na Dolnym Śląsku ogromne zniszczenia założeń pałacowo-parkowych. Do wyjątków należą przypadki zachowania pierwotnych układów zieleni i wyposażenia w elementy małej architektury. Problem parków podworskich we wsiach Dolnego Śląska znalazł zainteresowanie u służb konserwatorskich dopiero w latach siedemdziesiątych, przy czym przeprowadzane prace ewidencyjne obejmowały jedynie te parki, które zachowały czytelny kształt. Na uwagę zasługuje praca D. Nespiak z 1979 r. [Nespiak 1979]. Autorka zestawiała parki dolnośląskie wg regionów fizyczno-geograficznych z wyróżnieniem ich wielkości i stanu zachowania.

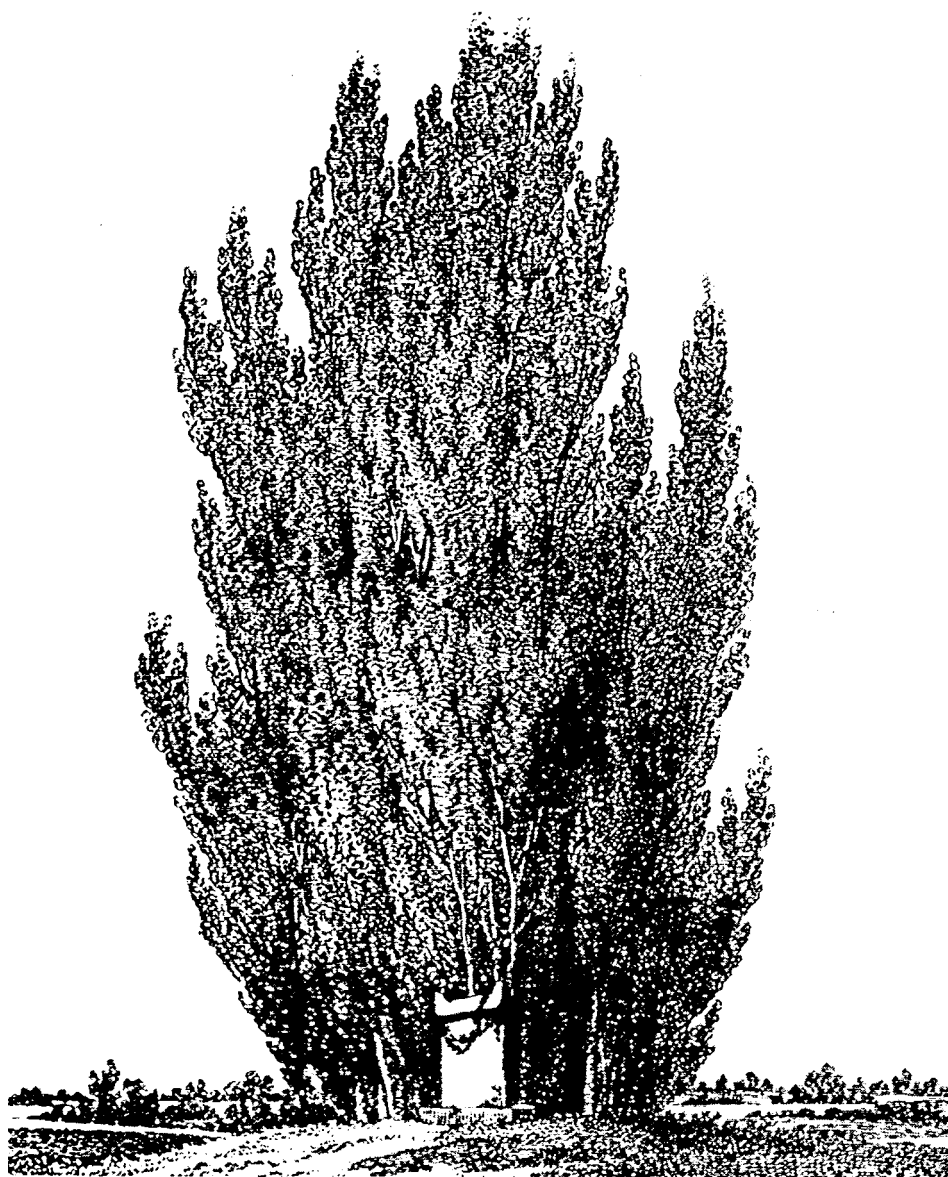
Porównanie ww. opracowań z późniejszymi monografiami krajoznawczymi poszczególnych gmin dolnośląskich wykazuje postępujące niszczenie parków, a nawet ich zanikanie, w wielu przypadkach można spotkać już tylko określenie „resztki” lub „pozostałości” parku [Czerpak 1993, Garbaczewski 1993, Koziół 1989].

W celu zobrazowania zakresu problemu wybrano z województwa dolnośląskiego trzy gminy: Długołękę, Prusice i Sobótkę. Powyższe gminy różnią się między sobą wieloma cechami, m.in. położeniem i wielkością. Dwie pierwsze gminy są typowo nizinne, trzecia zaś leży w Masywie Ślęży. Pod względem wielkości i liczebności jednostek osadniczych również są widoczne różnice: podmiejska Długołęka liczy 45 wsi, Prusice – 32, zaś Sobótka – 24; łącznie to 101 wsi. Częstotliwość występowania założeń parkowych związanych z pałacem lub dworem jest w wymienionych gminach wysoka. Najwięcej parków notowano w gminie Prusice, gdzie 15 wsi (46,9%) miało parki, podobnie 22 wsie (48,9%) w gminie Długołęka. Stosunkowo mniej założeń parkowych występowało w gminie Sobótka, gdzie liczba wsi z parkami wynosiła 9 (37,5%). Łącznie w rozpatrywanych gminach parki istniały w 45,5% wsi, czyli prawie w co drugiej miejscowości.

PRZYKŁADY MAŁEJ ARCHITEKTURY

W miarę upływu lat i zaniedbywania prac ogrodniczych zniszczeniu ulegały również drobne formy architektoniczne. Należały do nich mostki kamienne i drewniane, ogrodzenia, bramy, schodki, balustrady oraz wszelkiego rodzaju rzeźby i altany. Przy okazji podejmowania prac rewaloryzacyjnych danego parku powinno się zwrócić uwagę na możliwość odtworzenia form architektonicznych towarzyszących zieleni. Przykłady zachowanych stylowych form małej architektury można jeszcze napotkać w niektórych parkach podworskich.

Typowy dla parków romantycznych element, to m.in. sarkofag na wyspie w otoczeniu topoli włoskich (rys.1).

Rys. 1. Pomnik w otoczeniu drzew, rysunek I. Czartoryskiej [1805]

Fig. 1. A monument among trees, drawing by I. Czartoryska [1805]

Genezy tej formy należy doszukiwać się we francuskiej miejscowości Ermeneville, gdzie zmarł J. J. Rousseau i został pochowany w grobowcu na wyspie do czasu przeniesienia do Panteonu w Paryżu. Motyw pamiątkowego sarkofagu lub pomniczka o podobnej formie pojawia się dość często w parkach

romantycznych. Spotkać go można m.in. na rysunkach księżnej Izabeli Czartoryskiej z 1805 r. [Czartoryska 1805]. Autorka, będąc właścicielką i założycielką romantycznego parku w Puławach, w swojej książce „Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów” przedstawiła panujące wówczas poglądy na temat kształtowania parków. Jako przykład ozdoby parku w kształcie sarkofagu może posłużyć taka forma zachowana do dziś w miejscowości Antonin w okolicy Ostrowa Wielkopolskiego. W parku pochodzącym z początku XIX w. kamienny sarkofag tworzy akcent plastyczny wysepki na niewielkiej sadzawce (rys. 2).

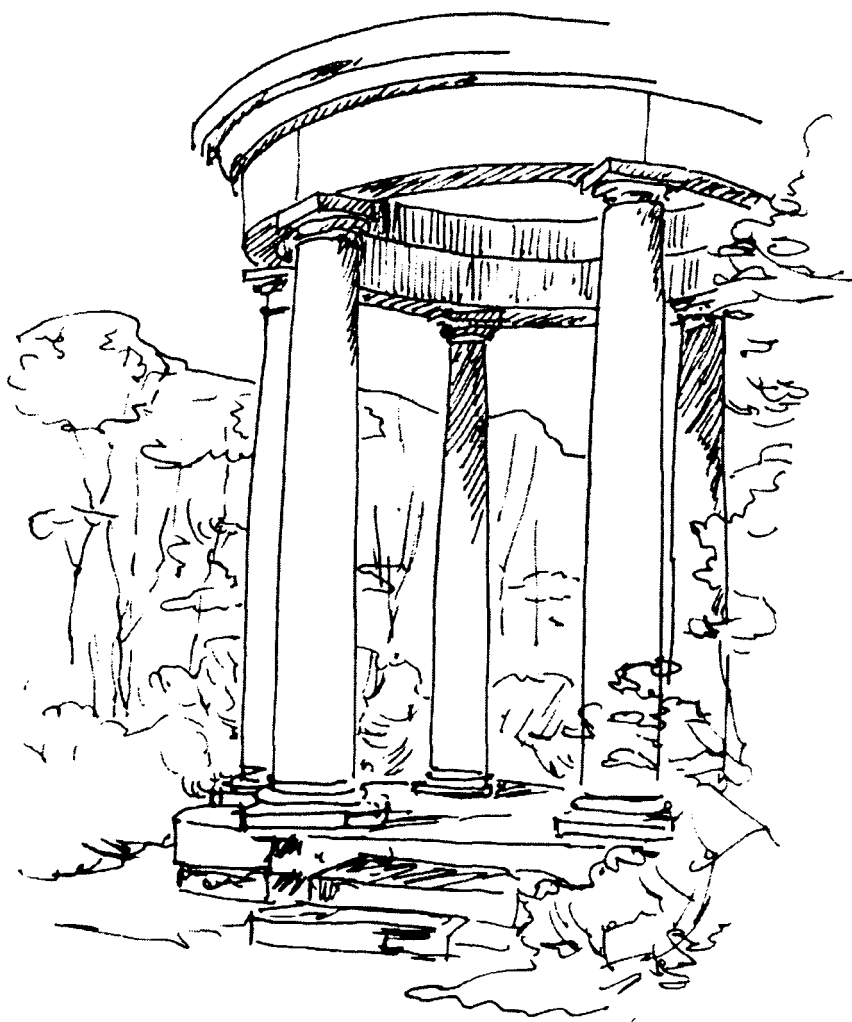

Rys. 2. Sarkofag na wyspie w parku w Antoninie
Fig. 2. A sarcophagus on the island in the park in Antonin

Do często spotykanych budowli parkowych należą wszelkiego rodzaju altany. W zależności od formy i pełnionej funkcji, a także od okresu, w którym poszczególne obiekty były wznoszone, można rozróżnić kilka rodzajów altan ogrodowych.

W ogrodach romantycznych altany przybierały formę antycznej świątyni, gotyckiego domku lub chińskiej pagody. Lekka stalowa lub drewniana konstrukcja nadawała budowli dowolny kształt, nawiązujący często do sztuki Wschodu. Występowały zatem kioski lub tzw. tureckie namioty ze ścianami ażurowymi lub przykrytymi tkaniną, dającą się rolować w razie potrzeby, co było przydatne przy zmiennej pogodzie. Pewną odmianę altany stanowiły woliery przeznaczone do hodowli ptaków, zwłaszcza śpiewających; w takim przypadku ażurowe ściany były osłonięte gęstą siatką.

Konstrukcję masywną z kamienia lub cegły miały zwykle gloriety i belwedery – obiekty lokalizowane w dogodnych punktach widokowych, skąd można było podziwiać interesującą część parku lub dalszy krajobraz. Typowy przykład gloriety zachował się w parku przy pałacu w Pawłowicach na obrzeżu Wrocławia (rys. 3). Swoją formą obiekt nawiązuje do wzorów antycznych. Sześć gładkich kolumn wykonanych z piaskowca i zaopatrzonych w bazy i kapitele podtrzymuje mocne belkowanie z szerokim fryzem. Jeszcze dzisiaj, mimo zaniedbań w pracach konserwatorskich, glorieta zlokalizowana nad stawem i ustawiona na trójstopniowej podstawie urozmaica wystrój parku.

Rys. 3. Glorieta w parku pawłowickim we Wrocławiu
Fig. 3. Gloriette in the Pawłowice Park in Wrocław

Spośród drobnych form architektonicznych zdobiących parki na szczególną uwagę zasługują różnorodne rzeźby i pomniki. Wiele z nich ma duże wartości artystyczne, niekiedy też kultowe lub wotywne.

Istotną rolę odgrywały rzeźby w renesansie i baroku, kiedy sztuka ogrodowa łączyła się ściśle z architekturą. Rzeźby zdobiły wówczas fontanny i ujęcia wody oraz stanowiły główny akcent wewnątrz ogrodowych. Formą swoją nawiązywały początkowo do sztuki antycznej, później, w baroku, tworzyły bogate, dynamiczne układy. W ogrodach sentymentalnych i romantycznych rzeźby podkreślały nastrój miejsca, przybierając formę urn, waz, pomników bohaterów itp.

Rys. 4. Waza stojąca niegdyś w parku w Szczodrem k. Wrocławia
Fig. 4. A vase formerly in the Szczodre Park near Wrocław

Rys. 5. Lwy zdobiące bramę parku w Szczodrem k. Wrocławia
Fig. 5. Lions decorating the gate in the Szczodre Park near Wrocław

Rys. 6. Współczesna figuralna rzeźba w parku w Szczodrem k. Wrocławia
Fig. 6. A contemporary figural sculpture in the Szczodre Park near Wrocław

Współczesne rzeźby mają zazwyczaj oryginalne, ekspresyjne formy geometryczne lub figuralne. Ustawia się je bezpośrednio na trawnikach bez tradycyjnych cokołów i postumentów.

Jako przykład zastosowania w obrębie jednego założenia parkowego kilku odmiennych form rzeźbiarskich posłużyć może krajobrazowy, rozległy park w Szczodrem k. Wrocławia [Irrgang 1978]. Do form tradycyjnych można zaliczyć barokowe wazy ustawiane niegdyś nad stawem i późniejsze zdobienia bram w postaci rzeźby dwóch lwów strzegących wejścia (rys. 4, 5).

Natomiast figuralna rzeźba stylizowanej postaci kobiecej siedzącej w fotelu pośrodku zielonej polany (rys. 6), jak również niewielka forma przedstawiająca ptaka mają charakter nowoczesny.

PODSUMOWANIE

W założeniach parkowych przy pałacach i dworach dużą rolę odgrywały elementy małej architektury, jak altany, mostki i rzeźby. Liczba parków dworskich na terenach wiejskich Dolnego Śląska była bardzo duża, obejmowała bowiem prawie połowę wsi. Znaczna część parków podworskich uległa degradacji. Obecnie przy podejmowanych próbach rewaloryzacji tych założeń na specjalną uwagę zasługują nieliczne zachowane drobne formy architektoniczne.

Prawie wszyscy użytkownicy terenów zieleni pragną upiększać swoją posiadłość różnymi elementami małej architektury, niestety nie zawsze dostosowanymi do otoczenia i stylu danego założenia. Należałoby zwrócić uwagę na fakt, że właśnie wspomniane drobne elementy podkreślają charakter parku, a różniąc się swoim wystrojem architektonicznym, pozwalają zachować styl danego założenia.

PIŚMIENNICTWO

- Borcz Z. 1999. Krajobraz nizinnych wsi dolnośląskich. Zeszyty Naukowe Akademii Rolniczej we Wrocławiu, Monografie XVII.
- Czartoryska I. 1805. Myśli różne o sposobie zakładania ogrodów. Wrocław.
- Czermak A., Załęski J. 1993. Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego, Gmina Prusice, PTTK, Wrocław. Zeszyt 16.
- Garbaczewski Z., Koziół J., Załęski J. 1993. Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego, Gmina Sobótka, PTTK, Wrocław. Zeszyt 1.
- Irrgang W. 1978. Bemerkenswerte Parkanlagen in Schlesien, Forschungsstelle Ostmitteleuropa, Dortmund.
- Kopczyński W. 1992. Parki podworskie, Środowisko przyrodnicze województwa wrocławskiego, wyd. Wojewoda Wrocławski, Wydział Ochrony Środowiska, Wrocław, s. 60-61.
- Koziół J., Przyłęcki J. 1989. Inwentaryzacja krajoznawcza województwa wrocławskiego, Gmina Długoleka, PTTK, Wrocław. Zeszyt 10.

- Nespiak D. 1979. Studia nad rozmieszczeniem, zachowaniem i wykorzystaniem parków podworskich na Dolnym Śląsku, Rozprawy Naukowe AWF we Wrocławiu XIV.
- Stępniewska B. 1993. Rezydencje na Śląsku w XVIII wieku, Wydawnictwo Politechniki Wrocławskiej. Wrocław.

SELECTED ELEMENTS OF SMALL ARCHITECTURE IN MANOR PARKS

Abstract. Parks have changed greatly over the centuries – from antique royal gardens, through medieval cloister viridarii to splendid parks of the Renaissance and Baroque. A new approach to the art of garden planning can be observed in the case of romantic gardens and landscape parks, decorated with sarcophaguses, small bridges, arbors and monuments. These elements require particular attention during renewal, as they are pieces of art unique to the epoch in which they were created.

Many manor parks can be found in villages of Lower Silesia. In the communes investigated, i.e. Długołęka, Prusice and Sobótka, there were parks in 45.5% of villages. Many of them have been destroyed, but some can be restored, along with elements of small architecture.

Key words: village, manor park, small garden architecture.

Zuzanna Borecz, Monika Czechowicz
Instytut Budownictwa i Architektury Krajobrazu
Akademia Rolnicza we Wrocławiu
pl. Grunwaldzki 24